

WOJCIECH DZIEDUSZYCKI

PRZEOBRĄŻENIA URBANISTYCZNE WCZESNOŚREDNIOWIECZNEJ
KRUSZWICY
(ZE STUDIÓW NAD KSZTAŁTOWANIEM SIĘ OŚRODKÓW MIEJSKICH)

Streszczenie referatu wygłoszonego na posiedzeniu naukowym Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w dniu 17 III 1983 r.

Problematyka przemian organizacyjno-ustrojowych mających swe odbicie w formowaniu się wczesnych miast polskich była od lat przedmiotem zainteresowania wielu badaczy¹. Przedstawiona praca dotyczyła przemian urbanistycznych zaobserwowanych w trakcie wieloletnich badań wykopaliskowych w Kruszwicy prowadzonych pod kierownictwem prof. dr. W. Hensla². Przypomnieć należy, że badania te wykazały, iż tradycje osadnicze owego ośrodka sięgają starszych faz wczesnego średniowiecza. Zaobserwowano też tendencję do zwiększania się potencjału osadniczego w IX w. Powstaje wówczas sieć osad zlokalizowanych w rejonach przepraw z centralnym osiedlem otwartym posadowionym na terenie Wzgórza Zamkowego.

W 2 poł. X w. widoczna jest dalsza egzystencja owych osad. Większe przeobrażenia następują w końcu X w., kiedy to wzniesiono jednoczłonowy gród piastowski o powierzchni (łącznie z wałami) ok. 2 ha.

Następny okres przemian przypadł na 2 poł. XI w. Na czasy te datuje się prosperity owego ośrodka, której odbiciem jest rozbudowa pobliskiego zaplecza, obiektów sakralnych. Okres ten kończy się wraz ze stłumieniem buntu Zbigniewa przez Władysława Hermana w końcu XI w.

W 1 poł. XII w. widoczne były dalsze przeobrażenia urbanistyczne. Po klęsce kruszviczan wały grodu nie zostały odbudowane. Na ich miejscu powstają obiekty mieszkalne i wytwórcze. Obserwowany był rozkwit rękodziela, powstają nowe ośrodki kultu (m.in. kolegiata Św. Piotra).

Dalsze przemiany zachodzą w 2 poł. XIII w. Wówczas to powstał w południowej partii kompleksu gród o powierzchni 0,5 ha, zniszczony w 1271 r. Ostatnia faza przeobrażeń wczesnośredniowiecznej Kruszwicy wiąże się z dalszym etapem egzystencji gródka, który wraz z zamkiem drewnianym (*nobile castrum*) przeszedł w 1323 r. w ręce Krzyżaków, a po pokoju kaliskim w posiadanie polskie. Wówczas też nastąpiła pierwsza nieudana lokacja miasta na zachodnim brzegu Gopła (1303 r.). Dopiero w 2 poł. XIV w. na miejscu gródka powstaje zamek kazimierzowski.

Przy omawianiu czynników oddziałujących na dynamikę osadniczą w tym rejonie na podkreślenie zasługuje duża rola warunków hydrograficznych wpływających na kształtowanie się sieci szlaków lądowych i wodnych oraz na zasięg zasiedlenia. Krzyżowanie się szlaków w Kruszwicy

¹ Na doniosłość tej problematyki wskazywał w swoich pracach W. Hensel, por. W. Hensel, *Najdawniejsze stolice Polski*, Warszawa 1960; tenże, *Archeologia o początkach miast słowiańskich*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963; tenże, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1965. Por. także L. Leciejewicz, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław—Kraków—Gdańsk 1962; tenże, *Miasta Słowian północno-połabskich*, Wrocław 1968, oraz A. Gieysztor, T. Rosłanowski (red.), *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa—Poznań—Toruń 1976.

² Podsumowanie badań w Kruszwicy w pracach: W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, *Starodawna Kruszwica*, Wrocław 1961 oraz A. Cofta-Broniewska, *Kruszwica w starożytności i wczesnym średniowieczu*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, Toruń 1965, s. 99–187.

i jej strategiczne położenie wymagały z kolei na pewnym etapie organizacyjnym stworzenia systemu militarnego i administracyjnego. System ten mógł mieć swe początki w IX w. i w skład jego wchodziły wspomniane osiedla otwarte.

Następnie przy genezie koncepcji posadowienia grodu w Kruszwicy w końcu X w. stwierdzono, iż zdecydowało o tym wiele czynników. Dużą rolę m.in. odegrały tu starsze tradycje organizacyjne, większe jednak znaczenie miała postępująca ekspansja piastowska na Pomorze³. Kruszwica mogła w tym okresie oprócz funkcji administracyjnych pełnić rolę bazy militarnej, gospodarczej i kulturalnej. Stanowiła również dogodny punkt, z którego mogła rozpocząć się ówczesna penetracja Mazowsza.

Rozpatrywano również kwestię kształtowania się w Kruszwicy ośrodka miejskiego i stwierdzono, że jako miasto w pełni ukształtowane na prawie rodzimym egzystowało w 2 poł. XI w. Okres ten poprzedzała faza grodu — załóżka wczesnego miasta. Centralny ośrodek kruszwicki, a więc jednoczłonowy gród reprezentował jeden ze znanych w literaturze modeli. Podobne założenia urbanistyczne zaobserwowano również w Opolu, Gieczu, Śremie⁴. Prawdopodobnie społeczno-gospodarcze funkcje podgrodzia częściowo zostały przejęte przez gród oraz najbliższą położoną osadę otwartą. Można przyjąć, iż owe centrum szczególnie duże znaczenie posiadało w 2 poł. XI w., przy założeniu, że ocalało ono pomimo zamieszek poprzedniego okresu. Po klęsce kruszwiczian w końcu XI w. zmienia się znacznie koncepcja przebudowy miasta. Dzięki niwelacji wałów trzykrotnie zwiększa ono swoją powierzchnię użytkową. Wśród wielu przyczyn, jakie złożyły się na genezę tak uformowanego ośrodka, na uwagę zasługują bezpośrednie następstwa klęski w końcu XI w. Przepuszczalnie nastąpiła planowa niwelacja obwałowań i zakaz ich odbudowy wydany przez panującego. Tego typu ośrodek mógł istnieć jedynie w stabilnych warunkach polityczno-gospodarczych⁵.

Z głębszych czynników determinujących powstanie w Kruszwicy otwartego ośrodka miejskiego w 1 poł. XII w. na uwagę zasługują głównie przemiany organizacyjne, ustrojowe, ekonomiczne i polityczne, które doprowadziły do powstania miast w pełni ukształtowanych na prawie rodzimym. Do nich należy widoczne w 2 poł. XI-XII w. przekształcenie się państwowego modelu autarkicznego w coraz to bardziej rynkowy⁶. Również dużą rolę zaczęła odgrywać tworząca się wielka własność ziemska, powodująca przekształcenia w strukturze ludności zamieszkującej ówczesne ośrodki miejskie. Następująca agraryzacja drobnego rycerstwa była także odbiciem przechodzenia organizacji miejskich na nowy etap związany coraz ściślej z gospodarką towarowo-pieniężną⁷.

Przy rekonstrukcji struktury urbanistycznej XII-wiecznej Kruszwicy stwierdzono, że istniały tu nadal ośrodki kultu i władzy (kasztelani). Nastąpiła intensyfikacja wytwórczości, egzystują targi, możliwe że i komora celna. Okres ten kończy się ok. poł. XIII w. Dalsze przeobrażenia, na które złożyły się nowe warunki polityczno-ekonomiczne, spowodowały powstanie tu gródka. Samo miasto próbowano lokować na zachodnim brzegu Gopła w pocz. XIV w. Wprawdzie próba owa skończyła się niepowodzeniem, lecz była dowodem na poszukiwanie nowych form dalszej jego egzystencji.

Powyższa rekonstrukcja przemian urbanistycznych w Kruszwicy wskazuje na istnienie wspólnie kilku koncepcji kształtowania się ośrodków miejskich. Pierwsza z nich, dotychczas zaobserwowana w wielu centrach, polegała na tworzeniu się miasta w kompleksie złożonym z grodu wraz z często umocnionymi podgrodziami, posiadającymi charakter wytwórczo-handlowy. Drugi model, zaobserwowany w Kruszwicy, polegał na wykształcaniu się ośrodka w formie jednoczłonowego grodu, stającego się następnie otwartym miastem bez umocnień.

³ G. Labuda, *Wpływ powstania państwa polskiego na rozwój dziejowy Pomorza*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*, t. II, Poznań 1962, s. 272 n.

⁴ A. Wędzki, *Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII w. (Słowiańszczyzna Zachodnia)*, Warszawa—Poznań 1974, s. 75, n.

⁵ Por. przekaz Kroniki Wielkopolskiej (Warszawa 1965 s. 110 n.) informujący o pobycie w Kruszwicy Bolesława Krzywoustego wraz ze swoimi zastępami.

⁶ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa polskiego w X-XIII w.*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975, s. 270 n.

⁷ Na temat skutków powstania wielkiej własności ziemskiej i agraryzacji na przykładzie Kruszwicy wspomina H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953, s. 212-215.